



NOSCE TE IPSUM

A TÉRKÉPTÁR BEMUTATKOZIK

A Térképtár rákospalotai elhelyezése folytán igen távol esik az Országos Széchényi Könyvtár központjától, aminek következtében még a Könyvtár dolgozói közül is, - kutatókról nem is beszélve - relative csak kevesen és ritkán keresik fel. Éppen ezért szükségét látjuk annak, hogy a Híradó hasábjain keresztül bemutassuk és megismertessük az olvasót a Térképtár jelenlegi helyzetével, számot adjunk az ott folyó munkáról, feltárjuk problémáinkat és - nem utolsó sorban hivatgatoul - bemutassuk egy-két olyan darabunkat, amely mind hazai-, mind pedig világviszonylatban előkelő helyet foglal el ritkasága és az ebből eredő értékessége folytán.

Minden bizonyal az olvasó előtt nem ismeretlen, hogy a könyvtáralapító gróf Széchényi Ferenc 1802-ben nemcsak könyvekkel, de térképekkel együtt tette le a mai nemzeti könyvtár alapját. Soproni könyvtárából származó, nem csekély számú, értékes térkép és atlasz képezi a Térképtár alapgyűjteményét. Az idők folyamán azonban a térképanyag nagymértékű gyarapodása következtében - külföldi példákhoz hasonlóan - nálunk is szükségsszerűvé vált a térképek, atlaszok különkezelése, raktározása, speciális, a könyvektől eltérő feldolgozása és az ebből eredő szaktájékoztató is. Természetesen a helyhiány már akkor is akadály volt minden ésszerű tervezésnek, úgyhogy csak jóval később, 1939-ben realizálódott az elképzelés: a Térképtár szervezetenként önálló gyűjtemény lett. A második világháború, majd a többszöri költözködés nagy és leküzdhetetlen akadályokat gördített a közben erősen felszaporodó anyag feldolgozása elé, - annál is inkább, mert a Tár csaknem mindig és napjainkban is elégtelen létszámmal dolgozott. Mai nyelven szólva nem tudott szinkronban lenni, nem tudott lépést tartani a feldolgozó munka ezzel a nagy gyarapodással, amit a kor produkált, aminek eredménye a gyűjtemény jelenleg 150 ezer darab körül mozgó szintje.

A gyarapodás forrása ma éppen úgy, mint régen, az ajándékozás, bel- és külföldi vásárlás, csere; oroszán-részét azonban a nyomdákra rótt köteles-példányszolgáltatás képezi. Ez 1804-ből ered, amikor is a rendek kezdeményezésére a király ezt a jogot a Könyvtárnak biztosította. Természetesen az idők folyamán ez módosításokon esett át. Ennek a rendeletnek köszönhető az ujonnan megjelenő térképek és atlaszok viszonylag rendszeres és folyamatos beszolgál-

tatása is.

Természetesen ma csak az ún. "nyílt" térképekre vonatkozik a nyomdák-
nak ez a kötelezettsége, a "titkos"-akra nem. Vannak még "szolgálati hasz-
nálatra" megjelölésű térképek is, amelyek átmenetet képviselnek az említett
két kategória között, de ezek már sajnos - többségükben - nem kerülnek be a
Tárba, pedig igen értékes térképek és atlaszok találhatók közöttük. Beszol-
gáltatásuk további rendezést kíván. Mindent el kell követni, hogy ezek a
térképek a nemzeti könyvtárban feltétlenül legyenek képviselve, természet-
esen a megfelelő betekintési korlátozások érvényesítése mellett.

Mielőtt rátérnénk a Térképtár munkájára, szeretnék néhány említésre
méltó nagyobb vásárlást és adományt felsorolni, amely nem is csekély szám-
ban, de még inkább minőségben emelte a Széchényi Könyvtár anyagát. Így szól-
nunk kell a múlt századból, 1832-ből Jankovich Miklós, 1835-ből Illésházy
István, 1846-ból Horvát István, 1895-ből Lanfranconi Enea értékes anyagáról.
De századunk sem marad el az adományok terén, mivel 1926-ban a M. Kir. Áll.
Földmérési Térképtár régi kataszteri térképállományának nagyrészét, 1950-ben
a Néprajzi Múzeum nem kevesebb, mint 500 db kéziratot térképét ajándékozta
a Térképtárnak. Nem is szólva arról a nagy gyarapodásról, amely a felszaba-
dulás után, az 50-es évek elején következett be, amikor is több tízezer tér-
kép került nemzeti tulajdonba és ezzel az állomány szinte megkétszereződött.
Napjainkban ilyen nagyobb beszerzésre nemigen volt alkalom.

A Térképtár feladata teljességre való törekvéssel gyűjteni, feldolgozni,
a kutatás szolgálatába állítani (szakreferencia, publikálás útján), megóvni
és megőrizni a Könyvtár gyűjtőkörébe tartozó, a kartográfia módszerével elő-
állított Magyarországon készített: 1. térképeket (kéziratot, többszörözött
és domború), 2. atlaszokat (1800 előtti és 1800 utáni modern), 3. glóbusokat
(föld- és éggömböket).

Továbbá: a hazánk határain kívül megjelent magyar vonatkozású régi és
modern térképeket és atlaszokat, valamint a hazánkkal szomszédos országok
legjelentősebb térképeit és atlaszait, még továbbmenve pedig a jelentős vi-
lág-, nemzeti-, komplex- és szakatlaszokat. A külföldön megjelent térképek
közül azokat is, amelyek hatást gyakoroltak a magyar kartográfia fejlődésé-
re, vagy történeti-, gazdasági- és egyéb kapcsolatot tükröznek, ill. az
egyetemes kartográfiát demonstrálják a különböző korokban. Ezt a nagy anya-
got kiegészítik még a térképekhez és atlaszokhoz tartozó magyarázófüzetek,
repertóriumok, mellékletek, továbbá a veduták és látképek 1800-ig.

A Tár munkáját és az információs szolgálatot elősegíti a jelenleg kb.
3 ezer kötetből álló segédkönyvtár, amely részben kartográfiai- és geográ-
fiai munkákból áll, részben általános jellegű segédletekből.

A Térképtár állománya tehát nemcsak Hungarica vonatkozásban egyedülálló
az országban, de mint egyetemes térképtörténeti gyűjtemény is jelentőséggel
bir.

A Térképtár a következő nagy gyűjtemény-részekből áll:

1. Kéziratot térképek, kb. 3000 db,
2. Nyomtatott (többszörözött) térképek, kb. 40 000 db,

3. Atlaszok, kb. 2600 db,
4. Kataszteri térképek és birtokkvázlatok, kb. 97 000 db, (gyűjtésük 1971. jan. 1-től megszűnt),
5. Glóbugok, 27 db,
6. Dombortérképek, mintegy 50 db.

A feldolgozás első lépése az új anyag leltárba vétele. Ez a művelet 1973 óta a beszerzés minden változatára vonatkozik, ugyanis a vétel, ajándék és csere útján bekerült anyag leltározásán kívül a kötelezpéldányokét is első fokon a Térképtár végzi. Erre a célra az egyedi cimleltárkönyv áll rendelkezésre. Ezután következik a cimleírás. Itt azonban különbséget kell tenni, hogy modern, nyomtatott térképről van-e szó, avagy kéziratos műről, vagy éppen egy atlaszról. Mások a kivánnivalók egyiknél, másikkál. A cimfelvétel első részében az érvényes szabvány és a helyi szabályzat előírásai szerint vesszük fel a műre vonatkozó adatokat. A második részben (annotáció) viszont a mű tartalmi értékeire kell rávilágítani, amelyek egy puszta cimleírás esetén nem derülnének ki, viszont az olvasó részére fontos tájékoztatást nyújtanak. Az annotációban történik utalás arra a földrajzi fogalomra, amelynek segítségével a pontos cím ismeretének a hiányában is a keresett műhöz eljuthat a kutató. Ezután történik említés a térkép tartalmáról, ugyancsak a készítés technikájáról. Itt kell megjegyezni, hogy a jelenlegi feldolgozó munkában éles különbséget teszünk a már fentebb is említett térképfajták között és elhatároljuk őket a koruk alapján is. Sok energiát fordítottunk a katalógus és a bibliográfiai cimleírás korrelációjára, e munka ésszerű megoldására, bár e téren vannak még megoldandó részletek, mint pl. a XX. századi térképek feldolgozásának módosítása.

A cimfelvétel megtörténtével megkapja a darab a helyrajzi számát is, amely egyetlen számsort alkot az egyes gyűjteményrészekben belül és egyben szöveges bejegyzését is jelenti a megfelelő helyrajzi naplóba, a darab és a példányszám megjelölésével együtt. Ezután az anyag szakozására kerül sor az ETO alapján, majd végezetül az adréma-levonatok szín- és számszerinti kijelölésével - a katalógus számára - befejeződik a feldolgozó munka.

A Térképtár anyagát a katalógusok tükrözik. Un. bontott katalógussal rendelkezünk. Minden egyes gyűjtemény-résznek párhuzamosan külön-külön katalógusa van. Így

- a Magyarországot ábrázoló térképeknek,
- a külföldi országok térképeinek,
- a kéziratos térképeknek,
- a kataszteri térképeknek,
- az atlaszoknak.

Néhány éve felállítottuk a nyomda- és kiadói katalógust is, mivel a térkép vagy atlasz minőségét és milyenségét döntően határozza meg, hogy hol készült, vagy ki adta ki /különösen áll ez a régi atlaszokra/, és egyben hézagpótló szerepet is tölt be a hiányzó térképnymda- és kiadói regiszter tekintetében. Minden gyűjtemény-résznek van betürendes- (cim, szerző és földrajzi fogalom

szerinti) és szakkatalógusa; az atlaszoké nem teljes. A kéziratos térképeknek és atlaszoknak még időrendi katalógusa is van. Rendezés alatt áll az un. méret-arány katalógus is. Segédkönyvtárunk betűrendes- és szakkatalógusának céduláit a Katalogizáló Osztály szolgáltatja. Ugyancsak ez az osztály készíti el az un. kettős feldolgozás keretében a térképtári feldolgozás után a modern atlaszok címeirásait az olvasói könyvkatalógus számára.

A térképek tárolása, raktározása földrajzi csoportosítás alapján, de a méretük figyelembevételével történik, fiókos faszekrényekben. Sajnos az idő megette az utóbbiakat és a többszöri költözés sem használt nekik. A térképek tégakban vannak; hely- és szekrény hiányában korszerítlenül tultömöttek. Atlaszaink közül a régiak vasszekrényekben nyertek elhelyezést, de a modernnek nyitott polcokon állnak. Kataszteri térképeink - tekintettel arra, hogy egységes méretűek - nyitott polcokon, tégakban és községenként abc-rendben tárolódnak. A birtokvázlatok dobozokban, megyénként, a glóbusok a térképtároló szekrények tetején, a dombortérképek ugyancsak dobozokban. A zsfolt helyzetet némileg enyhíti az, hogy a rákosmalotai épület földszinti raktárának, - amelyet eddig a Raktári Osztály birtokolt -, egy részét a Térképtár kapta meg.

Mínthogy a Térképtár nem rendelkezik teljes idejű raktárkezelővel, az anyag kezelése - a nagyságból és súlyból kifolyólag - olykor nehézséggel jár.

Az állományvédelem sajnos nem tudott lépést tartani a gyarapodással. Ezért e téren komoly segítségre lenne szükségünk. A restaurálási lemaradásoknak a kapacitás-hiány az oka. A régi, XVIII. század előtti glóbusaink mind-egyike sürgős restaurálásra és javításra szorul. Mivel a Könyvtár jelenleg nincsen technikailag úgy felszerelve, hogy ezt a munkát elvégezni tudná, ezért az ELTE Térképtudományi Tanszékéhez fordultunk, amolytól kaptunk is segítséget. Így kerül sor a közel jövőben gyűjteményünk legnagyobb glóbusának, a 132 cm átmérőjű, egykor a Perczel család tulajdonát képező glóbusnak a restaurálására is. Az anyag állományvédelmi fotózása szinte még meg sem indult. E téren kétségtelenül nagy nehézséget okoz a térképek nagy részének a terjedelmes volta. Külön problémát jelent a színes fényképezés, pedig a legtöbb esetben csak ez tudja e térképeket hitelesen visszaadni. A nagy értéket képviselő és pótolhatatlan színes kéziratos térképeknek és metszetes atlaszoknak ugyanis a használat folytán bekövetkező pusztulását csakis azzal tudjuk majd kiküszöbölni, hogy a kutatók számára színes diákat készítünk és bocsátunk rendelkezésükre.

A Térképtár kutatóforgalma a külterületi elhelyezés következtében - a korábbi időszakhoz képest - nagy visszaesést mutat. A múlt esztendőben 139 kutató keresett fel bennünket különféle témakörben. Ujabban egyre gyakrabban fordulnak meg a Tárbán a Magyar Televízió és a MAFIIM munkatársai, hogy oktató célu vagy éppen játékfilmhez anyagot keressenek és fényképezzenek. Térképeink állandóan szerepelnek más intézmények kiállításain. Hazai és külföldi kutatók is többször fordultak személyesen vagy levélben hozzánk szakvélemény adása vagy anyagfelkutatás végett; gazdaságtörténeti-, helytörténeti és

topográfiai kutatás céljából használják fel anyagunkat. Így pl. a Magyar Nemzeti Múzeum kutatócsoportja a Csörsz árok - Ördög árok kutatásához vette igénybe kéziratos térképeink adatait. Ez év májusában a Magyar Hidrológiai Társaság a "Vízügyi Történeti Napok" keretében 35 fős kutatói csoporttal keresett fel bennünket és a legszebb vízügyi vonatkozású térképekből rögtönzött kiállításunkat tekintette meg.

Nem mellőzhetjük, hogy állományunk néhány különösen becses darabjáról külön is meg ne emlékezzünk.

A Könyvtár legrégebbi térképe Széchényi Ferenc adományából került elő, 1474-es keltezésű. Gratiosus Benincasa olasz származású, Mátyás király udvarában dolgozó mester Velencében készült, kézzel rajzolt portolán térképéről van szó. "Mappa maritima de A. 1474". Az egész mediterrán világot ábrázolja, de találunk rajta Hold-naptárt és napéjegyenlőségi táblázatot is.

Az első Magyarországról és magyar ember által készített fametszetes térkép Lázár deák nevéhez fűződik, 1528-ból "Tabula Hungariae" címen. Mint ismeretes a török hódítás kezdetén készült, minden bizonnyal hadászati célból. Közel ezer helyiséget tüntet fel, korához képest bámulatos pontossággal. Minden valószínűség szerint helymeghatározásai saját mérésein alapultak. Térképének igen nagy jelentősége volt és a XVI. század folyamán 11 kiadást is megérhetett. Ezekből több kiadás is szerepel a Könyvtárban. Két évszázadon keresztül, Marsigli és Müller térképeinek a megjelenéséig, ezt használták fel általában a Magyarországról készített térképek alapjául - többek között - ennek a kornak nagy térképésze, a flamand származású G. Mercator is. De Lázár térképe alapján dolgozott W. Lazius és egy másik magyar kartográfus, Zsámboky (Sambucus) János is, az 1566-ban kiadott térképének megalkotása során. Lázár deák térképe 1528. évi legkorábbi ismert kiadásának egyetlen hazai példányát a Széchényi Könyvtár őrzi, de minthogy az Apponyi-gyűjteményhez tartozik, nem a Térképtárban, hanem a Régi Nyomtatványok Tárában található. (A fentebb említett G. Benincasa-féle térkép a Kézirattárban van elhelyezve.)

Az atlaszkészítés fénykorából, a XVI-XVII. századból számos neves holland és flamand officina remekművével rendelkezünk. Nem véletlen, hogy ezekben az országokban virágzott a térképkészítés, mert a hajózás és a tengeri kereskedelem nagyarányú fejlődése szükségessé tette a pontos és részletes térképek kiadását. A. Ortelius 1595-ös, a Plantin nyomda által kiadott "Theatrum Orbis Terrarum" c., továbbá G. Mercator 1607. évi 2. kiadású "Atlas sive Cosmographia..." c. atlaszát kell megemlítenünk, majd a XVII. század legjelentősebb térképkészítőjének és kiadójának, W. J. Blaeu-nak több kötetes atlaszaira kell felhívni a figyelmet. Három különböző kiadású atlasza található meg Tárunkban. Közülük különösen az első becses, az 1640. évi "Theatrum Orbis Terrarum sive Atlas novus...", amely egész ritkaságnak tekinthető, minthogy még olyan nagy térképtárak, mint a British Museumé vagy a Library of Congressé is csak változataival rendelkeznek. Technikai szempontból ennél fejlettebb az 1647-1655 között készült hatkötetes, német nyelvű "Novus Atlas...", de méginkább az 1655-1662. évekből való tizenegy-

kötetes "Atlas maior sive Cosmographia Blaviana...". Ez utóbbi kézi színezésű chartusai (a címet magábazaró, de egyben kiemelő figurális és geometriai elemekből álló dekoratív díszítései), a megfelelő országok címerét feltűntető rajzok, népviseletben ábrázolt alakok, látképek és mitológiai figurák különösen gondos kivitelűek és rendkívül tetszetősek. Betűi igen finom műszínek.

A XVII. századi kéziratos térképeink egyik gyöngyszeme G. G. Snalla 1670. évi térképe a Muraközről "L'Isola Mvrakes...". A pergamenre rajzolt térkép igen gondosan kidolgozott, finom színezésű és különösen aprólékosan kirajzolt rajta az egykori vízrajz. Utóbbit a maival összehasonlítva, jól megfigyelhetők az időközben beállt változások. A térkép felvételének idején pl. a Dráva még a Zala megyei Légrad községtől délre folyt.

Térképtárunkban ugyancsak megtalálható a XVII. század egyetlen jelentős magyar kartográfusának Hovenagi Gábornak világviszonylatban is kiemelkedő munkája, az 1689-ben Bécsben kiadott "Parvus Atlas Hungariae", amely az első zsebatlaszunk. 40 táblán mutatja be Magyarországot és kb. 2600 helyiséget tüntet fel, ezeknek földrajzi adatait táblázatban közli.

Ugyancsak megtalálható J. Ch. Müller 1709-ben kiadott Magyarország fali-térképe is, "Augustissimo Romanor. imperatori Josepho I. Hungariae Regi... [mappa]...". Lázár deák óta ez az első olyan térképünk, amely eredeti és egyéges felmérés alapján készült az egész ország területéről. Különös értéke, hogy a Duna folyását elsőnek ábrázolta helyesen. Létrejöttét a török felszabadító háborúk során felmerült katonai szükségleteknek köszönheti, de mint-hogy a külföldi kartográfusok ezt tekintették az első valóban használható magyarország térképnek, jelentősége és használata külföldön is nagy volt. Eredetileg a térkép kezdeményezője F. Marsigli volt, akinek szintén készültek Magyarországgal kapcsolatos térképei. Közülük megemlíthetjük a birtokunkban levő Duna térképet: "Mappa generalis in qua Danubi[us] fl[umen]...".

Igen bő sorozattal vannak képviselve Térképtárunkban a XVIII. századi magyar térképészet első kiváló képviselőjének, Mikoviny Sámuelnek a munkái. Elsősorban megyei térképek ezek, amelyek polgári, közigazgatási célokat szolgálták. Szerkesztésüknél Mikoviny - először hazánkban - csillagászati és mértani módszereket alkalmazott, pontosságuk tehát meghaladja az összes korábbi hazai térképet. A Mikoviny térképek egy részét rézmetszetes formában őrizzük, de van közöttük számos eredeti kéziratos alkotás is. Utóbbiak gondos kidolgozása is figyelemreméltó.

A XVIII. század második felétől kezdve időszerűvé vált hazánkban a folyók szabályozása, mocsarak lecpapolása. Ez szükségessé tette vízügyi vonatkozású térképek készítését. Földmérőinknek és térképészeinknek egész sora végzett ilyen munkát és az általuk készített térképek ugyancsak nagy mennyiségben találhatók meg Tárunkban. Hazánk egykori vízrajzának rekonstruálásához ezek a térképek szolgáltatták az alapot. Példaképpen a sorozatból kiemelhetjük Kiss József és Gábor kéziratos alkotásait. Megemlíthetjük Bedekovich Lőrinc térképeit is, amelyek között azonban nemcsak vízrajzi, hanem közigazgatási vonatkozásúak is vannak. Kéziratos térképeink között található a leg-

első európai barlangtérkép, Sartory József felvétele az Aggteleki Barlangról, 1794-ből "Ideal Plan von dem...by Agtelek befindlichem Höhle...".

Két nagyobb kötetes kéziratos térképgyűjtemény is említést érdemel. Az egyik bányászati térképsorozat, az Oravica környéki aranybányákról 1771-ből: "Entwurf Gesamt-Oravitzer...Goldschurf ..." c. A másik A. Bauer 1805-ből keletkezett "Corpus Ichonographiarum..Bacs...". Egyes helységek határainak művelési ágakat feltüntető színes térképgyűjteménye.

[Egyébként a Térképtár Magyarországot ábrázoló XVI-XVII. századi legszébb metszetes térképeiről "Cartographia Hungarica" címen a Magyar Helikon és Cartographia vállalatok kiadásában gyűjteményes faksimile kiadás látott napvilágot, amelyet a Térképtár korábbi vezetője, Nemes Klára válogatott össze, valamint látott el bevezető- és magyarázó szöveggel.]

Végül még, mint érdekes kéziratos térképet említhetjük meg Sraits István "Tabula Districtus studiorum et scholarum..." c. 1780-ból származó munkáját. Hazánk akkori oktatásügyi beosztását ábrázolja. Mint térképalkotás pontosságban sok kívánnivalót hagy maga után, mégis számos érdekes egykori vizrajzi részlet olvasható ki belőle. Szegélyét a nagyobb iskolavárosok térképei alkotják.

Térképtárunk állományának több, mint felét képezi a kataszteri térképek és birtokrajzok. Eredetileg - 1851. évvel kezdődően - a földadó egységes és arányos kivétele céljából készültek községenként. A legkorábbiak kéziratosak, az újabb időkben származóak nyomtatottak. A nagy mennyiség ellenére állományunk nem teljes. E térképek gyűjtését 1971. jan. 1-étől beszüntettük, egyrészt a helyhiány miatt, másrészt mivel ezeket egyéb térképtárakban is megtalálhatjuk. Gyűjtésükkel való felhagyás szempontjából döntő körülmény a mezőgazdasági termelési forma gyökeres átalakulása, a nagyüzemi gazdálkodás.

Mindezekben tulmenően nemcsak földrajzi, hanem egyéb fajta /nyelvjárási-, néprajzi, stb./ térképek is megtalálhatók a Tárunkban, nem is beszélve a napra szóló meteorológiai- és vízférési térképeiről.

A felsorolt térképek és atlaszok korántsem merítették ki a Tár értékes és reprezentatív darabjainak összességét. Sok ehhez hasonlótl említhetnénk meg még akár hazai, akár külföldi viszonylatban. Céлом csupán a figyelem és érdeklődés felkeltése volt, a rövid áttekintés határain belül.

A Térképtárat is, mint a Széchényi Könyvtár többi részlegét is, erősen foglalkoztatja végleges helyére, a nemzeti könyvtár új otthonába, a Budavári Palotába való költözés. Különös gondot okoz az anyag tárolását szolgáló korszerű butorzat megválasztása. A fémszekrények mintadarabja már elkészült, próbahasználata folyamatban van. A széria-gyártás a közeljövőben megindul. A költözködés zökkenőmentes lebonyolítása szükségessé teszi az állomány megfelelő előzetes átcsoportosítását.

Minden igyekezetünk azon van, hogy a Térképtár új otthonában korszerű felállításban álljon a kutatók és a közönség rendelkezésére, és a nemzetközi viszonylatban is igen értékes anyagot magában foglaló gyűjtemény a Könyvtár egyik büszkesége lehessen.

PATAY PÁLNÉ